

IRODALOM VAGY FILOZÓFIA?^{*}
MAGYAR SZERELEMFILOZÓFIÁK A KILENCVENES ÉVEKBŐL:
NÁDAS PÉTER ÉS MÉSZÁROS ANDRÁS

PERECZ LÁSZLÓ

„Valóban elveszíti a filozófia (és a filozófus) az arculatát, ha érdeklődését a szerelem felé fordítja? Vagy a szerelem esszenciája párolog el, ha a fogalmak ketrecébe akarjuk szorítani, és fúriarcát mutatja felénk?”

(Mészáros András)

„Amikor a szerelmet fogalomként akarjuk meghatározni, akkor más fogalmi tárgyakkal kell összefüggésbe hoznunk, és ki kell jelölnünk a helyét a fogalmak hierarchikusan elrendezett birodalmában. [...] A fogalmak világában a szerelem működésképtelen.”

(Nádas Péter)

Akét idézet, egymáshoz bármennyire hasonlatosnak tűnő gondolatokat fogalmaz is meg, nem egyetlen, hanem két különböző munkából való. Két szerző elmélkedik így a maga szerelemfilozófiai művében a saját problémájáról: hogy vajon miként is lehet szilárd fogalmakkal megragadni a szerelem tűnékeny jelenségét? Hogyan is lehetséges tehát a bölcséleti beszéd nyelvén szólni a szerelemről, hogy közben ne „párologjon el” úgymond az „esszenciája”, s hogy ne váljon „működésképtelenné” szegény? Gyaníthatóan nem csak kettejük problémája ez: kérdéseikben alighanem minden szerelemfilozófia alapvető nehézsége fogalmazódik meg. A filozófia hagyományosan az iránt érdeklődik, ami „örök” és „szükségszerű”. A szerelem viszont, ugye, inkább „mulandónak” és „kontingensnek” látszik. Ha a filozófia fogalmi nyelvéen próbálunk hát beszélni róla, féltő lesz, hogy immár nem róla beszélünk.

^{*} Az összevetett két szerelemfilozófia pontos adatai: Nádas Péter: *Az égi és a földi szerelemről*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991., Mészáros András: *Arisztotelész esete Phyllisszel: Előadások a szerelemfilozófia köréből*, Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1993. A mottóként kiemelt idézet Mészáros esszéjének 5., Nádas esszéjének 69. oldaláról való. Megemlítendő, hogy mindkét műnek létezik újabb kiadása is – Mészáros némiképp kibővített művének egyébként *A transzcendencia lehetete: A szerelem időiségéről* címmel –, az elemzés során magam azonban az első kiadásokat használtam.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a két szövegrészlet – a kilencvenes évek két magyar szerelemfilozófiai nagyesszéjének egy-egy részlete – egymástól mennyire eltérő kontextusba illeszkedik. Az egyik munka, a filozófusé, voltaképp csak retorikai szerepet szán a maga kérdésének. A „fogalmak ketrecébe” zárt szerelem „esszenciájának” esetleges „elpárolgása” fölött érzett aggodalom itt mintha nem is lenne valóságos. A retorikai kérdés afféle ugrópontként szolgál csupán: innen elrugaszkodva a filozófus határozottan formált és részletezően megrajzolt szerelemfilozófiai képet terjeszt elő. A másik mű, az íróé, ellenben valódi kérdéssel birkózik. A „fogalmak hierarchikus birodalmába” kényszerített, ám a „fogalmak világában” szükségképp „működésképtelenné” váló szerelem problémája itt nagyon is valóságos dilemmát fogalmaz meg. A valódi kérdés pedig nem csupán a bölcséleti reflexió komolyságát hivatott jelezni: az író szerelemfilozófiai töprengéseinek is mindvégig irányt szab.

A filozófus, lehet mondani, szerelemfilozófiát dolgoz ki, az író a szerelem filozófiai megragadásának lehetőségén gondolkodik el. Még egyszerűbben, Mészáros András a szerelemről, Nadas Péter a szerelemről való beszédről beszél.

I.

Hogy Nadas így dönt – a szerelem helyett magát a szerelemről való beszédet választja tárgyául –, két, egymással szorosan összefüggő tényező is közrejátszik benne. Az egyik a beszédhelyzet, amelyben megszólal, a másik a szerelemfölfogás, amelyet vall. A beszédhelyzet nyilvános beszédre kényszeríti, miközben a tárgyról lehetetlennek gondolja a nyilvános beszédet. A szerelemfölfogás korábbi világekorszakból származó jelenségeként tartja számon, így a modern-mentális világekorszakban kommunikálhatatlannak érzi a szerelmet.

A beszédhelyzetet, egyrészt, az esszé születésének alkalmá teremti. *Az égi és a földi szerelemről* ugyanis, ismeretesen, egy fölkérés nyomán születik meg: Nádast az akkor induló Fidesz Akadémia szervezői kérik föl, tartson előadást a nemi szerepekről és a nemek princípiumairól. Nadas elfogadja ugyan a fölkérést – a kérdés, meséli, régóta foglalkoztatja –, a tárgyról való nyilvános beszédet mégis aggályosnak érzi. Előadásában ellentéppárokat állít föl: a szerelemről szóló beszéd lehetőségei között megkülönbözteti egymástól a „személyes vallomás” és a „tudomány”, illetve az „önismeret” és a „tudományos világismeret” nyelvét, valamint a köznyelv „éjszakai” – a „szerelmi cselekmény” úgymond „mágikus” – és „nappali” – a szerelmi cselekményben résztvevő személyek „szociális” – nyelvét. Az egymást részben átfedő meg-

különböztetések bevezetésének célja, hogy a szerelemről való beszéd nyelveként – a „tudomány”, a „tudományos világismeret” és a „nappali-szociális” nyelv mellett – legitimálni igyekezzon a „személyes vallomás” és az „önismeret” nyelvét: az „éjszakai-mágikus” nyelvet. Vállalkozásának egészét belső ellentmondás feszíti tehát: hogy tudniillik nyilvános megszólalásához olyan nyelvvel kísérletezik, amely épp a nyilvános megszólalásra alkalmatlan.

A szerelemfölfogás, másrészt, a szerelmet olyan jelenségként azonosítja, mint amely éppen a modernitás korára vált végképp kommunikálhatatlanná. A szerelem lényegét a „kölcönösségben” fölismerő esszé előbb fölillantja, majd – mintegy dinamizálva az állóképet – történetfilozófiai perspektívába állítja Narcissus és Echo archetipikus pillanatát. Határozott utalásokkal fölvázolt, de részleteiben ki nem fejtett történetfilozófiai elmélete négy korszakfogalommal dolgozik: archaikus, mágikus, mitikus és mentális korszakot különít el egymástól. A szerelemről való modern beszéd lehetetlenségét, vagyis a szerelem gyakorlati kommunikálhatatlanságát a történetfilozófiai elmélet beállításában a szerelem genetikusan ősi volta magyarázza: a szerelemről szóló mai mentális beszédet a szerelem archaikus/mágikus státusza teszi tehát lehetetlenné. Aki ma, a fogalmakkal operáló mentális korszakban a szerelemről akar megszólalni, annak az esszé szerint afféle időutazást kell megtennie: úgymond „vissza kell lépnie” az emberi öntudat történetének mágikus rétegébe, azaz több tízezer évet „vissza kell hátrálnia” az emberi öntudat történetében. A mágikus világkorszakba vezető időutazás nyilvánvalóan lehetetlen, a mai szerelemfilozófusnak így a mentális világkorszak nyelvén kell megszólalnia: azon a nyelven tehát, amelyen viszont nem lehet érdemít mondani a szerelemről.

A szerelem jelensége Nádasnál átfogó kultúrkritikai beállítás tárgya lesz tehát: a mindent a fogalmi tudás egyszerű tárgyává alakító modernitás bírálatának példájává alakul.

II.

Hogy viszont Mészárosnak ne a beszédről kelljen beszélnie, hanem közvetlenül magáról a szerelemről tudjon értekezni, azt hasonlóképpen a maga könyvének születési körülményei és tartalmi előfeltévesei teszik érthetővé. Egyrészt, Mészáros nem alkalmi fölkérést kap, mint Nádas: ő a saját egyetemi és főiskolai kurzusán már módszeresen kidolgozott szerelemfilozófiáját formálja esszévé. Másrészt, megint csak Nádasról eltérően, neki nem kiterjedt, ám mégsem tárgyasított tudást kell megkísérelni átadnia olvasóinak: filozófiatudományi kutatási program során szisztematikusan kimunkált ismereteket képes nyújtani.

Az *Arisztotelész esete Phyllisszel* magyarázóelmélete – Nádas történet-filozófiai kísérletétől eltérően – időfenomenológiai: a szerelem jelensége az ember időiségének példajaként kerül benne elő. Az előterjesztett időfenomenológia beállításában az ember időisége háromsíkú: „időbeniséget”, „időbeliséget” és „transzcendált”/„transzcendálódott” „egyediséget”/ „esemény-szerűséget” különíthetünk el benne. Egyszerűen szólva: a magunk társadalmi idejének az „időbeniségben” a tárgyai vagyunk, az „időbeliségben” az aktorai leszünk, a „transzcendált”/„transzcendálódott” „egyediségben”/ „esemény-szerűségben” pedig végül példázatává válunk. Az „időbeniség” az időben való benne-lét hétköznapi tapasztalatában nyilvánul meg. Az idő a létezés feltételeként mutatkozik itt: azt a tapasztalatot fejezi ki, hogy társadalmi időnk alatt szélesebben a biológiai és a fizikai idő húzódik meg, illetve hogy egyéni létünket – életidőnkét – a társadalom időelrendezése – az élethez való idő – határolja be. Az „időbeliséget”, ellenkezőleg, saját életidőnk megalkotása jellemzi. Az idő itt magunk formálta idő lesz: az időnek való kiszolgáltatottság tapasztalatával szemben az időnek az a síkja, amelyet a magunk képére formálunk, ilyenformán individualizálunk. Az egyedi „transzcendálódásában” végül az individualizált értékek individuum fölötti érvényesítésének folyamata megy végbe. A megformált élet itt általánosan érvényes szimbólummá emelkedik: a benne megnyilvánuló érték időtlenné válik, ezzel képes részesülni a halhatatlanságban.

A szerelemben, magyarázza Mészáros, időiségünk mindhárom síkja szerephez jut. Az „időbeniség” fölhalmozódott társadalmi múltként – hagyományként – és a kialakulását megelőző tapasztalatként – előtörténetként – jelenik meg benne. Az „időbeliség” saját történetének folyamatában mutatkozik meg: ahogy létrejön, kiteljesedik, majd megszűnik. Az egyedi „transzcendálódása” végül szimbólummá és példázatos típusná emelkedett – ezzel az egyetemes emberi sorsot kifejező – változataiban nyilvánul meg.

A kategóriák az esszé szerkezetének is alapjául szolgálnak. A tudatosan formált esszékönyv három fejezetre oszlik: az első a szerelemfilozófiák történeti összefoglalását nyújtja, a második a szerelem folyamatának szociálpszichológiai leírásával szolgál, a harmadik a szerelem szimbolikus alakjainak kultúrtörténeti áttekintését vállalja magára. A három fejezet – mutatis mutandis – az időiség vázolt elméletét vonatkoztatja a szerelem jelenségére: a szerelemtől mint tradícióról, mint fejlődésfolyamatról és mint szimbólumról beszél tehát.

III.

Nádas és Mészáros könyvesszéje – noha a gondolat kézenfekvő lenne – nehezen adja meg magát az összehasonlításnak. Ugyanarról, ugyanakkor és ugyanúgy – tudniillik a bölcséleti esszé műfajában – próbálnak megszólalni, mégis alig-alig lehet akár motívumot találni, amely egyáltalán összevethetővé tenné őket. Előadásomat az egyetlen ilyen motívum fölvyillantásával fejezem be: a szerelem irodalmi megformálásának kétféle tipológiájára utalok.

Nádas tipológiája vázlatosabb és kritikusabb: a „szociális feltételek által meghatározott” és az „egyéni létfeltételektől meghatározott” ábrázolást állítja szembe egymással. Azt mondja tehát, hogy az irodalomban kétféleképp szokás megjeleníteni a szerelmet: vagy szociális konfliktusok tárgyaként, vagy alkatok konfliktusának tárgyaként. A szerelmet mindkét ábrázolás afféle „akadályhárítási tevékenységként” fogja föl. Hogy szerelmük beteljesedhessék, a szerelmeseknek akadályt kell legyőzniök: ez az akadály az előbbi esetben a körülményekből, az utóbbi esetben viszont önnön egyéniségükből származik – kudarcuk így vagy tragikus, vagy komikus lesz. Akár így, akár úgy azonban, magyarázza Nádas, az irodalom szükségképp kudarcot vall. Nem a szerelemről, még csak nem is a szerelmi érzésről beszél: a szerelem közegéről csupán.

Mészáros tipológiája kidolgozottabb és afirmatívabb: az irodalomnak a szerelem határértékű pillanatai ábrázolását tulajdonítva, a „szolipszista pillanatot”, az „örök pillanatot” és a „lázadó pillanatot” megörökítő műveket különíti el egymástól. Az irodalom, mint az egyedi eseményt transzcendáló, a szerelem konkrét eseményét szimbólummá formáló médium, ilyenformán képes megjeleníteni a „szerelem időcsapdáját”: hogy a szerelmesek mindennapi ideje fölfüggesztődik, és megérinti őket a „transzcendencia lehelete”. A művek aszerint különíthetők el egymástól, hogy az „időcsapda” melyik változatát jelenítik meg: a szerelmet a gyönyör testiségére szűkítő „szolipszista pillanatot”, a szerelmet alaktalan sóvárgásban elszellemiesítő „örök pillanatot” vagy a csupasz érzékiség és az üres szellem ellen egyként „lázadó pillanatot”. Az irodalom, fejtegeti Mészáros, igenis képes a szerelemről szólni.

Nem csupán a filozófiai-fogalmi beszéd teszi „működésképtelenné” a szerelmet: valójában az irodalmi beszéd sem tud szólni róla, állítja tehát Nádas. A szerelem „esszenciája” nem csak a filozófiai fogalmak ketrecében nem „párolog el”: az irodalom is képes érintetlenül megőrizni, sőt szimbólummá sűríteni, feleli viszont Mészáros.

Irodalom vagy filozófia? Sem-sem, jelenti ki az író. Is-is, válaszolja a filozófus.